
Час права для несовершеннолетних: Правонарушения- каковы последствия? (перевод на тувинский язык)

Россия Федерациязының Истелге комитединиң

Тыва Республикада истелге эргелели

Хоойлу-дүрүм үрээр чорук: ооң уржуктары кандыгыл?

Үстүкү класстың өөреникчилеринге

хоойлу-дүрүм шагы

Кызыл-2016

Хоойлу-дүрүм үрээр чорук: ооң уржуктары кандыгыл?

Үстүкү класстың өөреникчилеринге

хоойлу-дүрүм шагы

Бөгүн силерниң эргелериңер болгаш хүлээлгелериңер дугайында чугаалажыр бис. Кижини бөрүзү, хар-назы барымдаазы чокка, бодунун үүлгеткен херээ дээш харыылаар ужурлуг. Бистиниң чуртувуста кижини бөрүзү доктаамал чурумга чагыртып чурттаар ужурлуг. Ниитилелге кижиниң алдынар дүрүмү хөй, оларны хоойлуда чыгган. Хоойлу кижиниң кылып турар янзы-бөрү ажылынга хамаарышкан.

Кандыг деп бодаар силер, ниитилелге алдынар чурумун үрээр болза, ону чүү деп адаарыл? Ол болза хоойлу-дүрүм үрээр чорук-тур. Оон элээн шыңгы таварылгаларда – кем-херек үүлгедишкени-дир.

Хоойлу-дүрүм үрээр чорук дээрге – хоойлуга, ниитилелге удур хөделиишкин (хөделиишкин кылбааны), тодаргай (доктааттынган) хоругдалдарны үрээри азы эргелериниң

нормадын күүсетпези-дир.

Школачы амыдыралдың кандыг хоойлулары силерге билдингил?

- кичээлче озалдап болбас
- чылдагаан чокка кичээл үзүп болбас
- чапсар үезинде дүржоктанып болбас
- школага болгаш школа девискээринге таапкылап болбас
- багай сөстөр чугаалап болбас дээш о.ө.

А школадан дашкаар? Школадан аңгы черлерге өөреникчи кижилер кандыг хоойлуларны сагыыр ужурлугул?

- ада-иезиниң үделгези чокта 22.00 ш. соонда кудумчуга чоруп болбас
- кудумчуга болгаш транспортка чорааш, эзиртир суксуннарны садып аары база ижери, хөй-ниити черлеринге таапкылаары хоруглуг.
- өске кижилерни эттээр, дүржоктаныр чоруктарга киржип болбас
- чидиг бистиг, соок-чепсек бодунга ап болбас дээш о.ө.

Хоойлу-дүрүм үрөөн таварылгада юридиктиг харысалганың 4 аңгы хевири бар:

1. **Кеземче харысалгазы** – кеземче дүрүмүндө көрдүнгөн хоойлуларын үрөөни дээш харысалга. Кеземче хоойлузунда көрдүнгөн кемниг херек ниитилелге айыылдыг, ниитилел тургузуунче семээшкин, өнчү-хөрөңги, кижилер, хамаатыларның эргелери болгаш хостуу, хөй-ниити корум-чуруму (өлүрүкчү чорук, үптээшкин, оор чорук, күштээшкин, хулиган чорук). Каржызы-биле дүржоктанганы дээш, оорланышкын, күштээшкин кылганы дээш кеземче харысалгазын 14 харлыындан эгелеп онаар.
2. **Административтиг харысалганы** административтиг дүрүмдө көрдүнгөн хоойлу-дүрүмнү хажытканда ажыглаар. Административтиг хажыдышкыннарга: орук шимчээшкининиң дүрүмүн хажытканы, хөй-ниитиниң корум-чурумун хажытканы, өрткө удур айыыл чок чорукту хажытканы, хөй-ниити черинге таапкы тыртары, эзиртир суксуннар ижери болгаш о.ө. хамааржыр. Административтиг хоойлу-дүрүм үрөөшкини дээш 16 хардан эгелеп харысалгага онаар. Шииткели: торгаал, сагындырыг, эдип-чазаар ажылдар.
3. **Чурум үрөөни дээш харысалга** – күш-ажыл хүлээлгезин хажытканы азы өскээр

чугаалаарга, күш-ажыл хоойлузун хажытканы болур. Чижээлээрге: ажылче озалдааны, чылдагаан чок черге ажыл шагын үскени. Чурум үрээни дээш харысалганың 3 хевири бар: сагындырыг, донгулда, ажылдан үндүрери.

4. **Хамааты-эрге харысалгазы** эт-хөренги талазын башкарар. Хоойлу-дүрүм үрекчилеринге шииткел: когаралдың орнун тургузар, каражаны төлеттирер.

Дараазында байдалдарны сайгаргаш, тодарадып көрээлиңерем: элээди назылыглар кандыг хоойлу-дүрүм үүлгеткенил? Ол хоойлу-дүрүм үрээшкини дээш кайы хире хар-назыдан эгелеп харысалгага онаажып болурул? Кандыг яла (шииткел) манап болурул?

Байдал №1. Сережа биле Саша херим иштинге бөмбүктөп ойнап тургаш, кожазының бажыңының

сонгазын бузупканнар. Элээди оолдар кандыг хоойлу-дүрүм үрээн-дир?

(хамааты эрге харысалгазы)

Байдал №2. Улуг улустуң үделгези чок чораан элээди оол 23ш. 40 мин. турда туттурган. Ол оолга кандыг яла таваржыр-дыр?

(административтиг харысалга, яла 30.12.2008 № 905 ВХ-П Тыва Республиканың Хоойлуга дүүштүр тодараттынар)

Байдал №3. 7-ги класстың өөреникчилери күш-культура кичээлиниң мурнунда хеп уштур өрээлге турганнар. Кичээлче коңга эдиптерге, шупту спорт залынче кире бергеннер. Чүгле Дима артып калгаш, чаңгысклассчызының телефонун оорлапкан. Элээди оол кандыг кем-херек үүлгеткен-дир? Бо хоойлу-дүрүмнү үрээни дээш кайы хире назыдан эгелеп харысалга онааттынарыл?

(кеземче харысалгазы. 14 хардан эгелеп харысалга онааттынар)

Байдал №4. Рома биле Петя автобуска чоруп ора, ыткыр чугаалажып, каттыржып, чурум чок сөстөр эдип, долгандыр улустуң сагындырыгларыңа агрессивчи хөөннүг харыылап турганнар. Элээди оолдар чүнү хажыткан-дыр?

(административтиг дүрүм: административтиг харысалга)

Байдал №5. Бир эвес силер школанарга кичээлди чылдагаан чок үзүпкен болзуңарза, ол хоойлу-дүрүм үрээшкини харысалганың кандыг хевиринге онаажып болурул?

(Чурум үрээни дээш харысалга)

Байдал № 6.

Чаңгысклассчылар Андрей биле Дима маргышкаш, чокшу бергеннер. Түннелинде күш чок болганындан Дима когараан. Эттээни дээш кандыг харысалгага таваржырыл? (кеземче харысалгазы)

14 харга чедир харысалганы ажы-төлү дээш ада-иези алып. Ада-ие хүлээлгезин күүсетпээни дээш, ада-ие эргезин олардан казып кааптар.

•Буруунуң хемчээлин база яланы кым тодарадырыл?

Хоойлу-дүрүм үрээшкини үүлгеттингенде истелге органы болгаш суд буруунуң хемчээлин өөренип көөр.

1. Бир эвес кем-херек каржы сагышты-биле үүлгеттинген болза. Кижин бодунуң үүлгедиглериниң айыылдыын билип, оларның түннелин база билип турар (чижээлээрге, оор чорук). Бо таварылгада хоойлу ёзугаар яла дошкун болур.
2. Бир эвес кем-херек оваарымча чогу-биле үүлгеттинген болза. Хөй кезинде ындыг кем-херек бодал чок, сиилең аажыдан (чижээ: электри херекселдерин хайгаарал чок арттырып болбас, оон өрт айыылы үнүп кээп болур деп шупту улус билир) азы тоомча чогуңдан үүлгеттинер: кижилер уржуктарын билип тура-ла, хөделиишкинин үргүлчүлөп турар (чижээлээрге, Чернобыль АЭС, Саян-Шушенск ГЭС, Воронеж хоорайга пиротехника складының частышкыны). Ындыг кем-херектер дошкун яладан шала чиик болур.

Кандыг хоойлу-дүрүм үрээшкиннери барыл?

Хулиганнаашкын (РФ КД 213 чүүлү). Хулиганнаашкын – ниитилелдин корум-чурумун үрөп, ниитилелди илдең-не хүндүлевезин көргүзүп турар каржы хажыдышкын болур. Ниитилелди илдең-не хүндүлевези дээрге, ниити хүлээп алдынган нормаларны болгаш шын алдынарының чурумун сагышты-биле хажытканы, бодун долгандыр турар кижилерге удурун, оларга тоомча чок хамаарылгазын көргүскени болур.

Онзаланып турар ылгавыры – хөй-ниити чери (чижээлээрге, хөй-ниити черлеринге эт-хөреңгини үрөп азы узуткап кааптары). Хөй-ниитиниң корум-чурумун каржызы-биле үрегдеп турары дээрге, чижээлээрге, хөй-ниити черлеринге өске улустарны дорамчылап, бастыры азы эт-хөреңгизин үрегдээри, хөй-ниитиниң хемчеглерин үзери, ниитилелдин оожургал-тамчыын үр хуусаа дургузунда үрээни деп билир.

Вандализм – бажың-балгаттарны азы өске-даа тудугларны үрөп бужартатканы, ниитиниң транспортунда азы өске-даа хөй-ниити черлеринде эт-хөреңгини үрээни болур. Вандализмниң айыылдыы чүл дээрге, ниитилелдин корум-чурумун, хамаатыларнын дыжын үрөп, ниитилелге

эт-хөрөңги болгаш сагыш-сеткил талазы-биле когаралды чедирип турар. 40 муң акшага чедир торгаал азы шалынынын хемчээли, азы шииттирген кижинин 3 айга чедир оске орулгазын, чок болза 360 шакка чедир ыяп кылыр ажыл, чок болза 1 чылга чедир эдип-чазаар ажылдар кылыр кылдыр, чок болза 3 айга чедир хоругдаар шииткелди алыр. Ол-ла үүлгедиглерни бөлүк кижилер

политиктиг, идеологтуг, язы-сөөк, национал болгаш шажынчы көөр хөөн чок чорук азы өжээннежишкинге чылдагааннап алгаш азы кандыг-ла-бир социал бөлүкке хамаарыштыр көөр хөөн чок чорук азы өжээннежишкинни чылдагааннап алгаш үүлгедирге хосталгазын 3 чылга чедир хосталгазын кызыгаарлаар, чок болза 3 чылга чедир албадалдыг ажыл чок болза, 3 чылга чедир хосталгазын казып шииттирер.

Оор чорук дээш, тодаргайлаарга, өскениң эт-хөрөңгизин чажыды-биле бодунга холгаарлап шингээткени дээш – 80 муң чедир торгаал, азы шалынынын хемчээли азы шииттирген кижинин 6 айга чедир оске орулгазын чок болза, 360 шакка чедир ыяп кылыр ажыл, чок болза 1 чылга чедир эдип-чазаар ажылдар кылыр кылдыр, чок болза 2 чылга чедир хосталгазын кызыгаарлаар, чок болза 2 чылга чедир албадалдыг ажыл, чок болза 4 айга чедир хоругдаар, чок болза 2 чылга чедир хосталгазын казып шииттирер. Оор чорук кем-херек үүлгедишкиннериниң эң-не нептерөңгей хевири болуп турар. Оорлаткан чүүлдүң ниити түнү 2500 акшадан эвээжевес болза, ону оор чорук деп санаар.

Бажың оорлаашкынын болдурбас дизе, кандыг хемчеглер алза эки деп бодаар силер?

Бажың оорлаашкынын болдурбас дизе, кичээнишкинниң элээн каш хемчеглерин алыр болза эки. Билбези квартираже оор кирбес. Ынчангаш өг-бүлөңерде садып алдынган улуг өртектиг эт дугайында чугаалавас болзунарза эки. Ол медээ өске кижилерже дамчааш, эки эвес түннелдерге чедирип болур. Бистиң хынамча чогувус болгаш бүзүрээчеливисти оорлар ажыглап турар. Хөй кезиинде бис хынамча чок болгаш бүзүрээчел чоруувус-биле оорланыр байдалды тургузуп турар бис. Кем-херекти бажын оорлары бүдүн чыл дургузунда, ынчалза-даа май айдан сентябрь айга чедир эң-не хөйү-биле үүлгедип турар. Ооң чылдагааннары билдингир: хоорай чурттакчылары дача сезонунда хоорайдан үнүп чоруптар, оларның бажыңнарын ээлээр кижилер чок болу бээр. Почта хааржактарында солун-сеткүүл, квитанциялар дола берген, домофонга кым-даа харыылавас, кежээки үеде бажыңнарның сайгылгааны чырывайн турар боор. Бо бүгү байдалдарны бажың оорлары көрүп, ажыглап турарлар.

Үптээшкин (РФ КД 161 чүүлү) - өскениң эт-хөрөңгизин ажыы-биле оорлааны дээш 480 шакка чедир ыяп кылыр ажыл, чок болза 2 чылга чедир эдип-чазаар ажылдарга, чок болза 2-ден 4 чылга чедир хосталгазын кызыгаарлаар, чок болза 4 чылга чедир албадалдыг ажыл, чок болза 6 айга чедир хуусаада хоругдалга олуртуп, чок болза 4 чыл чедир хуусаада хосталгазын казып шиидер.

Соталыг телефоннары, эң ылаңгыя, аар өртектиг модельдиң телефоннарын оорлаар чорук эң-не чугула айтырыгларның бирээзи апарган. Телефон бүдүрүкчүлери чаа модель бүрүзүнүн хемчээлин бичеледир кылырын оралдажып турарлар. Чараш болгаш биче хемчээлдиг телефоннар оорларның чиик олчазы болуп турары ховар эвес. Кудумчу оорлары чиик акша сүрүүшкүнү оларны хоойлуга болгаш кара-бажынга олурап чылдар дугайында айтырыгга эркээр деп боданмастар. Ындыг-даа болза аар өртектиг (чүгле аар өртектиг эвес) телефоннарының ээлери телефоннарын болгаш бодунун амы-тынынче кем-херек үүлгедикчилериниң семээшкининден айыыл чок болдуларының дугайында боданыр болза эки. Телефоннун ээзи ниитиниң транспортунга азы кудумчуга чорда, телефоннун айыылга таваржып болурунун магадылалы улуг. Транспортка иткилешкен улусту ажыглап, кем-херек үүлгедикчизи карманын үжөп болур, кудумчуга кижиниң эт-хөрөңгизиниң үптээшкинин кылып, холундан ушта соп ап болур. Оон аңгыда, кажар органы база ажыглаптып болур: телефонну долгаптар деп дилеп алгаш, дезе бээр. Аар өртектиг телефоннар үптээринге мергежээн тускай категорияның оорлары турар деп чүүлдү эки шынарлыг телефоннар ээлери билип алыр болза эки. Олар чагыг-биле ажылдап турар, ховар таварылгада чааскаан болур, хөй кезинде кем-херек үүлгедикчилериниң эки организастанган бөлүү болур. Оорларның сорулгазы – 6-10 муң болгаш оон-даа аар өртектиг модельдиң телефоннары болур. Үптөкчилер элээн үениң дургузунда тааржыр телефонун хайгаарап көрүп алырлар. Оон телефон ээзиниң соондан сүрүп чорупкаш, эптиг черге: муңгаш доора кудумчуга, караңгы черге, подъезд иштинге халдаашкынны кылыр. Үптээшкинге ийи кижини киржип болур: бирээзи ооргазынче идиптер ийикпе азы бажынче аар чүүл-биле согтар, өскези телефонну ушта соп аппаар. Оон ийилээ дезе бээр, а когараан кижини халдап келген кижилерни сактып четтикпээн болур. Кем-херек үүлгедикчилери хөй кезинде херээжен улусче болгаш элээдилерге – удурланып шыдавас кижилерге халдаашкынны кылырлар.

Үстүндө айыткан чүүлге барымдаалаш, эт-хөрөңгидерни, чамдыкта, кадынарыны камгалап алыры-биле элээн каш сүмелерни берип турар:

1. кижилер эвээш черлерни болгаш чырыгы чок черлерни, ылаңгыя кежээки үеде оюп чорунар.
2. телефоннарынарыны моюнга, курунарга азынмаңар, холунарга тутпаңар. Кем-херек үүлгедикчилериниң кичээнгейин хаара тыртпазы-биле оларны хевинерниң иштики карманнарынче, сумкаңарже суп алыңар.
3. кандыг-ла бир аргажок чугула чылдагаан ужун (ылаңгыя чайын) телефонунарыны ажык кылдыр тудар апарзыңарза, чүвүр курунга быжыглаан муңгаш хапка суп алыңар.
4. кылаштап чорааш, телефонга чугаалашпаңар, херек апарза, бир черге турупкаш, чугаалашпышаан, бодунарыны долгандыр көрүңер.
5. ниитиниң транспортунга чорааш, ылаңгыя улус хөй үеде, карман үжээр оорлар дугайында утпаңар, телефонунарыны сумкаңарның иштики карманынче суп алыңар – ынчан силер ону эки хайгаарап шыдаар силер.
6. бичии уругларга, элээдилерге база аныяктарга соталыг телефон дээрге шыдал-быралыының байдалының демдээ, долгандыр турар кижилерге чылдагаанныг-даа,

чылдагаан чокка-даа көргүстүнүп турар, а бичии уруглар ооң чанында үптөкчи келген деп кандыг-даа каразыг чокка телефону-биле анаа-ла ойнап турар.

Оор чорук болгаш үптээшкинден ангыда **ДЭЭРБЕДЭЭШКИН** – амы-тынга болгаш кадыка айбылдыг күчүлел ажыглааш, чок болза күчүлел ажыглаар деп кыжанып тургаш, өскениң эт-хөренгизин оорлаар сорулгалыг халдаашкын кылган кем-херек үүлгедиишкини болур. 5 чылга чедир албадалдыг ажыл, чок болза 8 чылга чедир хосталгазын казып шийттирбишаан 500000 акшага чедир торгаал, азы шалынынын хемчээли, азы шийттирген кижинин 3 чылга чедир оске орулгазын азы ол чокка.

Кадыкка хора чедиргени, бир эвес оваарымча чогу-биле-даа үүлгеттинген болза, кеземче харысалгазынга онаажыр. Кевин-херекчөк чогуш хоойлу-биле кончуг улуг эпчөк байдалга эккеп болур.

Бузурукчу чорук – мегелээш азы бүзүрелди буруу ажыглааш, өскениң эт-хөренгизин оорлааны болур. Бузурукчулар чүгле улгады берген назылыгларны мегелээр эвес, олар силерниң үе-чергенерни база мегелеп болур. Бузурукчу силерниң эжиңер аксынга почталыон, телевизор мастери, сантехник, полицейжи, социал ажылдакчы, силерниң кожаңарның, төрелдеринерниң таныыр кижизи мен деп адаттынып болур. Чамдыктары стаканга суг, эм дилээрлер. Өскелери кожаларыңарга акша азы чагаажыгаш арттырып каалы деп болурлар. Олар янзы-бүрү чылдагааннарны чугаалап болурлар. Херек кырында оларның кол-ла күзели – силерниң квартиранарже кире бээри. Оваарымчалыг болуңар! Бир эвес силерниң эжиңерниң коңгазы эдиптер болза, ону ажыдарынче далашпаңар!

Бузурукчу чоруктуң чаа хевири – кижилерже SMS-дыңнадышкыннар чорудары, а олар харыы дыңнадыг-биле боттарыңа чугула акшазын чорудуптарлар. Шупту кыска (4-5 оранный) номерлерлиг SMS-бузуруушкуннарның дыңнадыгларының тариф тургузары 12 оранный номерлер ышкаш эвес болур. Кыска номерлер тускай өртектиг дуза кылырыңа көрдүңен, ол көрдүңен дуза дээш акшаны абонентиниң баланызыңдан тыртар. Бузурукчулар кыска номерлерниң ол онзагайын билбес кижилерни, чамдык таварылгаларда, абонентилерниң кичээнгей чогуң ажыглап, «мобилдиг какпа-дузакче» элзедип турар.

Элээн каш ындыг какпа-дузактар дугайында чугаалажыылыңар.

Дузак №1. Анаада бо дузак мындыг хевирлиг болур: когараан кижиниң номеринче «Бердинген номер лотерея түннелинде Европа Плюс радиостанцияның шаңналын ойнап алган, ону алып дизе, бодуңарның адресиңерни кыска номерже чорудуптуңар...» деп SMS-дыңнадыг чорудуптар. Бо-ла-дыр, адрес бижээн харыы дыңнадыг-биле 200-300 акша катый чоруй барган.

Дузак №2. «Экии, таныжып алыылам?»»

Бүзүрээчел хамаатыларга база бир дузактың хевири SMS таварыштыр таныжып алырын

дилээн дыңнадыг болур. Соталыг операторларның үндезин базазында чүгле дугаарлар эвес, а абонентилерниң аттары, чамдыкта харын-даа хар-назызы безин бар. Ынчангаш SMS дыңнадыгларны робот дамчыдып турар-даа болза, сонуурганчыг азы хаара тыртыптар шынарлыг болуп турар. Чижээлээрге, аныяк кижиге мындыг хевирлиг дыңнадыг кээп болур: «Экии, Стас, бис бот-боттарывысты танышпас бис, ынчалза-даа сээң-биле таныжып алыксап тур мен. Харыылап көрөм, чөпшээрежир сен бе азы чок бе?» Кыска номерлер-биле ажылдап кылдынган схема ёзугаар акшаны чыып апаарлар.

Дузак №3. Көрбейн эрттирипкен телефон медээзи.

Бо дээрге элээн чаңчылчый берген хевирниң мегелээшкини, ынчалза-даа телефон таварыштыр клиентилер-биле ажылдаар кижилер болганчок-ла таваржы бээр. Бир канчангаш-ла, телефонунарның экранында көрбейн эрттирикениңер номер турар. Бодаарга, бир эвес хереглээн кижилер болза, катап долгап кээр ышкаш, ынчалза-даа сонуургачалындан ол номерже долгаптарга, көңгүс танывазы үн аажок буруузун билинген, Норильск хоорайда даай-авазынче долгаар дээш, чаңыс сан чазыпканын элээн каш секундларның иштинде тайылбырлаар. Ол элээн каш секунда иштинде төлевирлиг номер-биле чугаалашканыңар дээш силерден 100-200 акшаны оператор тыртып апаар.

Компьютер четкизинде хоойлу-дүрүм үрээшкиннери

Хостуг үезинде кижилер эпти-ле компьютер артынга олураар. Дыка хөй организациялар боттарының клиентилериниң дугайында чажыт медээни ыяк шыгжап алган турар. Чажыт саннарны (шифрлерни) чара шаапкаш, хоойлуга дүүшпес ёзу-биле медээлер чыыр аныяк кижилер – хакерлер турар. Кеземче дүрүмүнде ындыг хажыдышкыннарга хамаарышкан бүдүн эге бар. Компьютер медээзин хоойлуга дүүшпес ёзу-биле ажыглааны дээш үрегдекчи ийи чылга чедир хосталгазын казып шииттирип болур. Хоралыг программаларны тургусканы, ажыглааны болгаш таратканы дээш дөрт чыл чедир хуусаада хосталгазын казып шиидер.

Амыдыралда анчыг, эпчок чүүлдерден камгаланып билир уjurлуг. Силерге хереглеттине берип болур алды дүрүмнү көрээлиңер.

Камгаланырынга херек алды дүрүм:

Бо дүрүмнерни шуптузун кылырга дээштиг болур. Ону бүгү талалыг ажыглааш, кем-херек үүлгедиинден бүзүрелдиг камгалалды тургузуп алыр силер.

Бир дугаар дүрүм:

Ада-иңер болгаш чоок кижилериңер-биле харылзааны чидирбеңер. «Харылзаада турары» дээрге ийи таладан ажык харылзаа. Шуптузун чугаалавайн барып болур, ынчалза-даа херек апарза, эң-не чажыт чүүлүн чугаалап берип болур кижилер бар деп бүзүрел турар уjurлуг.

- Чоок кижилериңер-биле чүнүң-даа дугайында, херекчок хоозун чугаа-даа болза, чугаалажыңар, эн-не кол чүве – бот-боттарыңар-биле харылзаа, чугаа турары.
- Ада-иенерниң сүмелеринге хүндүткелдиг болуңар, оларны үзе кирбеңер, эвилең, чымчак болуңар, бодуңарның айыыл чок чорууңарга хамаарыштыр дыка хөй ажыктыг чүүлдерни билип ап болур силер.
- Чоок кижилериңерниң сагыш-сеткилин, бодалдарын, коргуушкуннарын кыжырбаңар. Олар база силер ышкаш хомудаачал деп чүвени утпаңар. Бир эвес кижилер дыңнап билир болгаш чемелевес турган болза, делегейде айтырыгларның (проблемаларның) чартыгы шиитпирлеттине берген турган ийик.

Ийи дугаар дүрүм:

Айыыл чок чорукка эки өөренип алыры.

Амгы үениң амыдыралының байдалында ада-ие-биле кезээде кады турар арга чок болуп турар. Боттарыңарның эскербейн шиңгээдип ап турар чаңчылдарыңар бүгү чуртталганарда кадагалаттынып артып каар. Ада-иенер оваарныышкынның кандыг хемчеглерин кылып турарын хайгааранар, ону өөренип, сактып алгаш, боттарыңар ажыглап эгелеңер. (Бир эвес ачаңар машиназын кажан-даа ажык арттырбас болза, билдингир-ле силер база ынчалдыр кылыр силер)

Бичии уругларның айыыл чок чоруунуң талазы-биле эксперттерниң сүмелеп турар тергиин хевирлериниң бирээзи – рольдап ойнаары – «Чүнү канчаар сен, бир эвес?...» дээн хевирлиг оюннарны боттарыңарның бичии дунмаларыңар-биле эрттирип болур силер.

«Бир эвес сени кудумчуга танывазың бир кижидоктаадыпкаш, соталыг телефонунну дилээн болза, чүнү канчаар сен?»

«Бир эвес лифт шимчевейн барза, чүнү канчаар сен?»

«Бир эвес эжикке танывазың кижидок келгеш, бажыңче кириңерин дилээр болза, чүнү канчаар сен?»

«Бир эвес улуг класстың өөреникчилери сенден акша негээн болза, чүнү канчаар сен?»

«Бир эвес кудумчуга чорааш, бот-боттарыңарны чидиржип алган болзувусса, чүнү канчаар сен?»

Үш дугаар дүрүм:

Хаггаш, шоочалап ал

Эт-хөрөңги оорлаар чоруктуң үштүң биринден хөй кезии болгаш кижиниң бодунга удур кем-херек үүлгедиглери соңга болгаш эжикти чедир хагбаанындан кем-херек үүлгедир арганы берип турар деп практика бадыткап турар. Силерниң ада-иенер база силер бодуңар тоомча чок болбас болзуңарза, кем-херек үүлгедикчизинге херекти үүлгедир арга кажанда-даа тыптып келбес. Кем-херек үүлгедикчилери чиик аргалар дилеп чоруур, ооң оруун моондактары-биле кылдынган кандыг-даа хемчеглер дээштиг болур.

«Сагыш човаванар, мында көңгүс айыыл чок» - деп бир кижичугаалаан-даа болза, хаггаш, дээктеп алыры дээрге, силерниң доктаамал чаңчылыңар болур уjurлуг. Бажыңның болгаш машинаның хагдынмаан эжиин оорларны чалааны деп көрүп болур. Ону чүгле хаггаш, шоочалап каан болзуңарза, эптиг байдалды ажыглаан кем-херек үүлгеткен бөлүк хоойлудүрүм үрекчилеринден адырлып алыр силер.

Дөрт дугаар дүрүм:

Көскү черге турары

Бичии кижилерге болгаш улуг кижилерге удур кем-херек кажан бис, бир дугаарында, чааскаан турувуста, ийи дугаарында, ээн черлерге турувуста үүлгеттинер. Ындыг кем-херек үүлгедишкннери үштүң ийи кезии хире болуп турар. Бичии уруг ээн черлерге барбайн, хөй кижилерлиг черге тургаш, бодунуң айыыл чок чоруун чедип ап болур. Паркка азы кудумчуга хөй кижилер-биле кады чорааныңарга көөрдө, чааскаан агаарлап чорааш, бодуңарны улуг айыылга таварыштырып турар силер.

Танывазыңар улустуң машиназыңга олурбаңар.

Барык бүгү кем-херек үүлгедикчилери херечилерден болгаш хөй кижилиг черлерден дезер болур.

Кем-херек үүлгедикчизи агаарлап чораан элээди кижилер чанындан анаа-ла эрте бээр, чүге дизе туруп кээп болур нарын байдалдың айыылы улуг болур.

Хөй кижилиг черге турарга, кем-херек үүлгедишкннин барык болдурбайн баар. Бир эвес силер багай чүвөгө таваржып азы корга берген болзуңарза, эң-не бөдүүн болгаш ажыктыг чүвө чүл дээрге – кижилер аразыңга турары болур.

Беш дугаар дүрүм:

Хына!

Хынаары – эрте шагдан тура бодамчалыг аажы-чаңның үндезини, дөзү. Кижиге ол чаңчыл кижини долгандыр турар ээн бойдус аразыңга амыдырап артар дээш демисел үезинде-ле

тыптып келген. Хенертен бир-ле чүвениң аспаанче кире бербес дээш, кезээде долгандыр байдалды хынаан, ылавылаан, шинчилээн оран кушкаштарның болгаш диистерниң аажызын хайгаарап көрүнер даан.

Хынаар чаңчыл күштүг хайгаараашкынны, чүве эндеvezин сайзырадыр, ол болгу дег айыылды сагындырып болур.

«Кежээки шайлалгадан чоруптары чугула», «дуу кудумчу-биле чорбас болза эки» дээн ышкаш эскериглер, бодалдар турганын, ону херекке албайн барганын дыка хөй когараан кижилер сактып чугаалаар. Ындыг эскериглер алдыгы миннишкин (медерел) дугайында кым-даа тода харыы берип шыдаваан. Ынчалза-даа ындыг эскериглер кижиде бар, чурттап турар, ол адаан-өжээн, айыыл-халап долган өртемчейге дириг артар дээш, долгандыр турар байдалдың бичии-ле өскерлишкиннеринче кичээнгейни салып, кезээде бүгү айыылга белен турар бистиң бурунгуларывыстан салгал дамчып келген деп специалистер санап турарлар. Силерниң чаа эжиңер дугайында бе, эмчиниң сүмелериниң дугайында бе, бодуңарның төөгүңер, чок болза удавас чоруур деп турар силерниң билбезиңер чер дугайында чугаа чоруп турар бе дээрзин хынап алыңар. Ол бодамчалыг, шын шиитпир хүлээп алырыңга дузалаар болгаш эттинмес частырыг кылырын болдурбас. Танывазы бөлүк кижилер аразыңга турарга, айыылдыг байдалга таваржы берип болуруңуң ондаа бар. Бодун ындыг хевирлиг айыылга таварыштырбас болза эки.

Алды дугаар дүрүм:

Алгыш-кырыш үндүрбөңер

Оожум, тайбың аажы-чаң кем-херек үүлгедиишкиннерин болдурбазыңга улуг ужур-дузалыг. Бичии уруглар база улуг улустар аразында бүгү-ле маргыжышкыннарның хөй кезиин чөрүлдээ болгаш алгыш-кырыш тургузуп турар. Хөй кезиинде кем-херек когараан кижиниң бодуңуң күткүүшкүңү-биле болуп турар. Дыка хөй таварылгаларның истелгезиниң көргүзүп турары-биле алырга, алгыш-кырыштың, оорланышкынның болгаш дерзииленишкынниң үнер дөзү кижилерниң харылзаа тудуп билбезинде, чөптүг чугаалажып билбезинде болуп турар.

Долгандыр турар кижилер-биле амыр-тайбың чурттап болуруңуң эвээш эвес аргалары бар, олла үеде анчыг, түвектиг болбайн, чогууру-биле алдынып өөренип алган болзуңарза дыка-ла эки болур турган ийик. Оон кем-херек үүлгедиишкынниңден чайлай бээринден аңгыда, дыка хөй чаа эштерлиг апарып болуруңуң аргазы бар. «Алгыш-кырыш үндүрбөңер» деп дүрүм силер өске кижилер-биле бүгү болдунар оптуг аргаларны ажыглап тургаш, херек апарза, долгандыр турар кижилерни хорадатпайн, бодуңарның кылдыныгыларыңарның чылдагаанын тайылбырлап тургаш, каржы эвес кылдыр чугаалажыр силер деп өөредип турар.

Долгандыр турар кижилерни кыжырып, шоодуп болбас, силерниң кыжырыпкан азы куду

көрүпкөн кижинер хомудалын сеткилинге чоок хүлээп алганындан өш-өжээн бодап болур. А бир эвес силерни кым-бир кижини кыжырыпкан болза, ол дээрге шош-содаа үндүреринин чылдагааны эвес-тир.

Силерге айыыл чок чоруктуң долу магадылалын берип шыдавас бис, ынчалза-даа байдал канчаар-даа тургустунуп кээр чүве болза, бердинген алды дүрүм, бир эвес оларны шуптузун ажыглаар чүве болза, бот-боттарының кылдыныын күштелдирбишаан, силерниң айыыл чок чоруунарның күштүг камгалалын тургузар.

Чугула телефоннар:

Полиция – 02;

Нийти камгалал албаны – 112 (мобилдиг телефоннардан долгаар);

Россия Федерациязынын Истелге комитединин Тыва Республикада истелге эргелелинин дежурный телефону

– 8 (913) 341-39-19;

Телефон шугуму «Бичии уруг — айыылда» — 8 (39422) 6-05-72,

8-800-775-1370 (долгаары халас);

Уругларнын эреглеринин талазы-биле Тыва Республикада

бурун эргелиг толээ – 8(39422) 2-63-09;

Бичии уругларга бузурел телефону – 8-800-2000-122

(долгаары халас)

Адрес страницы: https://tuva.sledcom.ru/Pomoshh_detjam/item/1041756